

25. Тараненко А. А. Языковая семантика в её динамических аспектах (основные семантические процессы). Київ : Наукова думка, 1989. 256 с.
26. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка / 2-е изд. Москва : Русский язык, 1990. Т. 1–2. 1742 с.
27. Улуханов И. С. О степенях словообразовательной мотивированности слов. *Вопросы языкознания*. 1992. № 5. С. 74–89.
28. Чабаненко В. А. Асоціація як універсальний чинник мовного розвитку. *Мовознавство*. 2005. № 3–4. С. 132–137.
29. Ширшов И. А. Типы словообразовательной мотивированности. *Филологические науки*. 1995. № 1. С. 41–55.
30. Шмелёв Д. Н. Введение. *Способы номинации в современном русском языке* / отв. ред. Д. Н. Шмелёв. Москва : Наука, 1982. С. 3–45.
31. Юрина Е. А. Образный строй языка. Томск : Изд-во Томского ун-та, 2005. 156 с.
32. Haskell R. E. Giambattista Vico and the Discovery of Metaphoric Cognition. *Cognition and symbolic structures : The Psychology of Metaphoric Transformation* / ed. by R. E. Haskell. Norwood, N. J. : Ablex, 1987. P. 67–82.
33. Makkormak E. R. The cognitive beauty of metaphorical images. *Revue beige de philology et de l'histoire*. Bruxelles, 1990. Т. 68, № 3. P. 646–657.

УДК 81.161+81'373.6

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-10>

СЕМАНТИКА СЛОВА КУПАЛО В ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

Жуйкова М. В., д. філол. н., професор

*Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки
пр. Волі, 13, Луцьк, Україна*

mzhujkova@ukr.net

У статті проаналізовано версії етимології слова *купало*, запропоновані в різних джерелах. Наведено аргументи на користь версії, згідно з якою східнослов'янська назва свята літнього сонцестояння, що продовжує праслов'янське **kipadlo*, мотивована праслов'янським дієсловом із значенням 'горіти'.

Ключові слова: етимологія, табування, міфологічна номінація, обряд, день літнього сонцестояння, Іван Хреститель, Купало.

SEMANTICS OF THE WORD КУПАЛО IN THE COMPARATIVE HISTORICAL ASPECT

Zhuikova M. V., Doctor of Philology, Professor

*Lesya Ukrainka Eastern European National University
Volia Avenue 13, Lutsk, Ukraine*

The origin and semantics of the word *купало* (*Купало*; often in the combination *Іван Купало*), which serves for the nomination of the feast of the summer solstice in the East Slavic lands, have been in the focus of scholarly attention of folklorists, ethnographers, and linguists for at least two centuries. There are several versions of the etymology of this term, which have been adopted in etymological dictionaries of the East Slavic languages. The German etymologist E. Berneker was the first to propose the version of the etymology of the nomination *Купало*, according to which this word is a derivative of the verb *купати*; *Купало* was formed as a calque form the Greek name *John the Baptist*, n water'. However, the authors of "An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language", also linking the origin of *Купало* to the verb *купати*, emphasize that during the feast, bathing in water plays a special role. According to the third version by the Russian scholar B. Rybakov, the nomination *Купало* is related to another root *куп-* (Ukr. *купа*, *скупчення*) and might be defined by the meaning 'together', since a lot of people took part in the feast. The Belarusian

etymologist V. Martynov proposed the etymology, which derives the nomination *Купало* from the Proto-Slavic root **куп-* with the meaning 'to burn'.

The latter version seems to be the most probable to us. It is supported by linguistic and extralinguistic data. The material collected in the Belarusian and Ukrainian territories, particularly in Polesia, is of the greatest interest. In the Belarusian dialects, the use of the word *купало* for denoting both ritual (at the feast of the summer solstice), and ordinary bonfires preserved up to this day. The oldest records of the word *купало* in Old East Slavic texts (the 14th century) present the plural of this word (*купалы* or *купалья*), not its singular form. The plural form *купалья* denotes not the feast itself as a marker of time within the annual cycle, but the main component of the feast – the ritual bonfires lit on hills.

Ethnographic records prove the central role of the ritual bonfire at the feast of the summer solstice. In the past, the ritual bonfire was prepared and lit in a specific way. The bonfire was believed to have protective powers. The behavior of the participants of the feast during its burning was strictly regulated. The archaic forms of the bonfire reveal the symbolization of the universe through the image of the world tree, on the top of which the sun burns.

In the Proto-Slavic times, the word *купало* (**купадло*), along with its general meaning 'bonfire', might have acquired a specific meaning 'a bonfire on a certain night of the solar cycle, lit in honour of the god of the sun'. In our opinion, this word has never been used to denote the god of the sun whose name might have been tabooed. However, *купало* might have been its epithet. The functioning of the word *купало* in the language (first of all, for the East Slavs) as the name of the feast of the summer solstice might have been facilitated by the fact that the church tried to eliminate old feasts from the people's consciousness, prohibiting to hold them. Accordingly, such a prohibition also concerned the nominations of pagan deities of the highest rank. The nomination *купало* turned out to be quite felicitous, because it satisfied the people's requirements for the transparency of the name. It can be explained through the connections with burning, ritual bathing in water, as well as with such words as *купно*, *купі*, since the feast was of a public nature.

The absence of the word *купало* in the South Slavs (in the presence of the basic root) may prove its dialectal (first of all, East Slavic) nature.

Key words: etymology, tabooing, mythological nomination, rite, day of the summer solstice, John the Baptist, Kupalo.

Походження і семантика слова *купало* (*Купало*), яке служить для номінації свята літнього сонцестояння на східнослов'янських землях, перебуває в центрі уваги фольклористів, етнографів, лінгвістів щонайменше два століття; йому присвячені численні наукові і псевдонаукові розвідки. Інтерес до цієї лексеми цілком зрозумілий: вона позначає одне з головних свят дохристиянського календаря індоєвропейських народів, яке церква, попри колосальні зусилля, не змогла остаточно знищити². Попри значні зусилля науковців різних країн і шкіл, багато номінацій міфологічного характеру (серед них, зокрема, *Коляда*, *Русалії*, *Купало*) ще не мають задовільного та загально визнаного тлумачення. Це пов'язане, крім всього іншого, з тою обставиною, що, як зазначив свого часу В. Топоров, лексеми такого типу підлягають не лише загальним законам розвитку мовної системи. "Окрім звичайної типології семантичних переходів та заборон, властивих природним мовам, при аналізі міфологічних імен доводиться мати справу з семантикою немовних систем, і передусім з типологією називання елементів міфологічної системи" [1, с. 11]. З іншого боку, не можна відкидати і дію такого вагомого в архаїчних суспільствах чинника, як табування сакральних номінацій, що спричиняло появу паралельних назв, інколи вельми численних. Не виключено також, що закріплена в тій чи іншій культурі назва міфологічного об'єкта колись була маргіальною, локальною, утвореною на основі випадкової ознаки, і тому не може відбивати сутності того чи того явища. При етимологізації міфологічних назв не можна ігнорувати й такий потужний чинник втручання у форму первісної номінації, як народна етимологія. Отже, у процесі етимологізації міфологічної лексики навряд чи можна досягнути остаточних результатів, тому нові версії етимологічних рішень завжди матимуть право на існування.

Відомі наукові етимології слова *купало* (квазінаукові, яких не бракує, залишаємо поза розглядом) тяжіють до двох альтернативних типів. Перший можна умовно назвати профанним, а другий – сакральним. Тлумачення профанного типу спираються на якусь реальну ознаку народного свята, від якої і виводиться назва *купало*. Згідно з найпоширенішою етимологією, *купало* утворене від кореня *куп-* (*купатися*): назва *купало* мотивована або звичаєм ритуального купання під час свята, або зняттям заборони на купання

² Активне заміщення традиційних поганських свят християнськими почалось у IV ст. На одному із Вселенських соборів при запровадженні свята Різдва Івана Предтечі (Хрестителя) християнські ієрархи спеціально призначили його на день, близький до дня літнього сонцестояння — одного з найбільших свят річного циклу.

(неритуальне) у річках та озерах після свята (до дня літнього сонцестояння купання, як правило, заборонялось). Така етимологія представлена, зокрема, в “Етимологічному словнику української мови” [2, III, с. 145]; у ньому також міститься вказівка на те, що слово *купало* виникло за праслов'янської доби і мало форму **korpadlo* (утворення з суфіксом *-dl-*).

Інший механізм утворення слова *купало* запропонував німецький етимолог-славист Еріх Бернекер. На його думку, номінація *Купало* (первісно, очевидно, як міфологічна власна назва) заступила слово *Хреститель* у складній номінації *Іван Хреститель*, Різдво якого було штучно припасовано до часу давнього поганського свята. Отже, слов'янське *Купало* було утворене як калька грецького *Βαπτιστής*, буквально ‘той, хто купає, занурює у воду, тобто хрестить шляхом занурення у воду’ (див. [3, I, с. 600]). Ця версія набула найбільшого поширення в сучасних етимологах: вона прийнята також М. Фасмером [4, II, с. 419] та О. Трубачовим [5, XII, с. 60], однак відкинута О. Мельничуком [2, III, с. 145].

Ще одну версію “профанного” походження назви свята запропонував Б. Рибаків, який припустив, що номінація *купало* могла бути зумовлена значенням ‘купно’, ‘разом’, оскільки свято було велелюдним. У такому разі іменник *купало* слід вважати похідним від іншого кореня з формою *куп-*. Рибаків зауважив, що мотивація слова *купало* дієсловом *купати* погано узгоджується з тим фактом, що “головною дією свята були ігри біля нічного багаття”, а не купання [6, с. 294–295].

Етимології сакрального типу вперше з'явилися в роботах представників так званої міфологічної школи Росії ще в середині XIX ст. Зокрема, Ф. Буслаєв вважав, що слово *Купало* є ім'ям бога й утворене від кореня *куп-/кип-*, одним із значень якого було ‘блискучий, ярий, білий’ (при цьому міфологічний *Купало* ототожнювався із сонцем). Буслаєв указав на інші значення кореня *куп-/кип-*, на основі яких могла утворитися номінація сонячного бога, зокрема, ‘гніватися, сердитися’, а особливо ‘жагуче бажати’ (про любовну пристрасть); рефлексом відповідного значення індоєвропейського кореня вважається ім'я римського бога кохання *Купідон* (*Cupido*). Цю версію прийняв і активно пропагував О. Афанасьєв у своїй відомій книзі “Поетичні погляди слов'ян на природу” [7, с. 348–350].

В. Топоров у дослідженні, присвяченому етимології слів міфологічного характеру, при етимологізації лексеми *Купало* звертає увагу на ту обставину, що купальський ритуал не меншою мірою, ніж із водою, пов'язаний із вогнем – як земним (багаття), так і небесним (сонце). Тому ім'я *Купало* етимологізується вченим на основі одразу двох слов'янських коренів: **кур-* ‘горіти’ (він реалізований у сучасних варіантах *кип-* та *кван-*) та **кыр-* ‘занурювати у воду’. Для номінації *Купала* від кореня **кур-* В. Топоров вважає релевантним не тільки значення ‘горіти’, а й значення ‘гніватися’, ‘пристрасно бажати’, тобто переживати сильну емоцію, гостре відчуття [1, с. 12]. Ця аргументація повторена й в енциклопедії “Міфи народів світу” (автори відповідної статті В'яч. Всев. Іванов та В. Топоров): “Назва *Купала*... від дієслова *купати*, *кипіти*, споріднене з лат. *cupido*, *Купідон*, “прагнення”: пор. індоєвроп. корінь **kū/ǵp-* із значенням ‘кипіти’, ‘закипати’, ‘пристрасно бажати’...” [8, II, с. 29].

На межі сакрального та профанного тлумачень, як нам видається, опиняється етимологія білоруського дослідника В. Мартинова, яка відтворена в “Етимологічному словнику білоруської мови”. Критикуючи поширену версію Е. Бернекера, дослідник наголошує на дохристиянському походженні назви *купала*. На його думку, ця номінація пов'язана з праслов'янським дієсловом горіння **kupēti / koptati*, яке могло мати значення ‘очищення вогнем’. Це дієслово збереглося до нашого часу в білоруській мові у формах *купець*, *купаць* ‘диміти, горіти без полум'я’ [9, с. 161].

Суттєвою вадою всіх щойно наведених етимологій є їхня слабка прив'язка до часу і простору. Як можна зрозуміти із непрямих вказівок, що їх дають автори різних версій (за винятком Е. Бернекера), поява слова *купало* (*купадло*) датується принаймні праслов'янською добою. Однак залишається незрозумілим, коли і на яких теренах це слово стало позначати свято літнього сонцестояння. Якщо в основі іменника лежить праслов'янське (чи навіть

глибше – індоєвропейське) дієслово, то очікувалося б значно ширше розповсюдження номінації свята *купало*, ніж це спостерігається, адже традиція святкування дня літнього сонцестояння відома по всій Європі, причому навіть у неіндоєвропейських народів (угорців, фінів). Якщо ж вважати, що *купало* є пізнішою номінацією, яка виникла лише на східнослов'янських землях і заступила якусь давнішу, первісну назву свята, то відпадає необхідність шукати витоки слова *купало* в індоєвропейській добі. Що ж до версії Е. Бернекера, то вона викликає низку запитань, і серед них таке: чому калька з грецької утворена всупереч словотвірним закономірностям слов'янських мов, адже в калькованому слові мав би бути суфікс із семантикою діяча (щось на кшталт **Купатель*), а не інструмента, як в слові *купа(д)ло*.

Мета нашої статті полягає в обґрунтуванні правильності одної з наведених версій етимології лексеми *купало*. Не претендуючи на остаточне розв'язання цієї складної проблеми, висловимо наші міркування з приводу мотивації слова *купало*.

Розпочнемо аналіз із короткого огляду відомих в європейських мовах номінацій свята літнього сонцестояння. За характером мотивації їх можна розподілити на три основні типи:

а) назви від імені святого Івана Хрестителя: болгарське *еньовден, янювден, еневден*; польське *dzień sw. Jana*; чеське *pálit Jána*; *Joninės* у литовців; *день святого Джона* в Англії; *святого Йоганна* у Німеччині; *сан Джованні* в Італії; *святого Ханса* в Норвегії; *Сен-Жана* у Франції; *юханнус* у Фінляндії; *йонсок (jonsok)* у Данії і т. д.;

б) назви від номінації астрономічної події – дня літнього сонцестояння (середини літа): *mitsummerdag* в Англії, *midsommar* у Швеції;

в) назви без чіткої внутрішньої форми: *купала, купало, купайло* (а також ті ж слова у поєднанні з *Іван*) у східних слов'ян; *sobotky, sobótky, sobytky* у західних (словаки, поляки, частково на Лемківщині).

Очевидно, що номінації першого типу відносно легко піддаються хронологізації: вони з'явилися після встановлення свята на честь Різдва Івана Хрестителя, вірогідно в першому тисячолітті нашої доби. Цілком імовірно, що номінації від імені *Іван* заступили та повністю витіснили у відповідних народів давнішу назву свята літнього сонцестояння. Появу іменників другого і третього типу, взагалі кажучи, датувати неможливо: вони можуть бути як доволі давніми, дохристиянськими, так і пізніми, тобто такими, що виникли у період боротьби церкви з поганською обрядовістю. Однак той формалізм у називанні одного з найбільших свят річного циклу і відстороненість від його суті, які виявляються у номінаціях другого типу, свідчать радше на користь їх пізнього виникнення. Номінація *sobotky*, яка докладніше буде розглянута нижче, ґрунтується на вторинних ознаках свята.

З усіх номінацій лише слово *купало* може претендувати на роль архаїчної назви, що містить у собі ім'я сонячного бога, на честь якого влаштовувалося свято. Якщо це так, то ми маємо справу з унікальним випадком, коли попри всі намагання церкви винищити ім'я цього поганського бога, воно все ж таки збереглося в назві свята та в численних фольклорних творах. У такому разі матимуть рацію Ф. Буслаєв та його послідовники, виводячи назву *купало* з індоєвропейської давнини. Чи це справді так? І в яких аргументах, крім римського Купідона, який, до речі, ніколи не був богом Сонця, може знайти підтримку така інтерпретація? І чим пояснити особливу, абсолютно унікальну роль східних слов'ян, яким пощастило зберегти архаїчну назву свята, на тлі інших європейських народів, яким це не вдалося? Питання на кшталт наведених можна перелічувати довго. Однак, на жаль, здебільшого вони залишаються без відповідей.

Обговорювати питання етимології назви *купало* маємо намір, виходячи з таких положень, що мають статус припущень:

1. Свято літнього сонцестояння в певний часовий період і в тому самому етномовному колективі мало не одну, а декілька номінацій, утворених на основі різних коренів. Наявність декількох назв могла бути пов'язана з тим, що основна, сакральна, номінація, що містила ім'я бога, підлягала табуванню.

2. Унаслідок боротьби церкви з поганськими віруваннями сакральна назва зникла і була заступлена вторинними номінаціями.

3. Східні слов'яни не становлять у цьому аспекті винятку серед інших народів.

Тому, на нашу думку, назву *купало* слід розглядати як одну з маргінальних номінацій, яка активізувалась уже в другому тисячолітті нашої доби, після поширення християнства на східнослов'янських теренах. Однак це не виключає давності виникнення цієї назви – часом її утворення радше за все могла бути праслов'янська доба.

Розглядаючи сучасну семантику слова *купало*, слід насамперед звернути увагу на ту обставину, що воно не є однозначним. Крім значення 'свято літнього сонцестояння', *купало* (у фонетичних варіантах *купáло, кúпало, купа́йло, купалиця, купа́йлиця* тощо) має значення 'ритуальне багаття, запалене в ніч на 24 червня' (за старим стилем). У такому значенні це слово добре відоме в діалектах білоруської мови, причому фіксується вже в давніх етнографічних записах (початок XIX ст.) [10, с. 398]. Сучасні етнодіалектні дослідження на Поліссі засвідчують, що, незважаючи на значну редукцію самого купальського обряду, номінація його центрального компонента – багаття – словом *купало* зберігається. Так, у ході експедицій Інституту слов'янознавства та балканістики АН СРСР неодноразово фіксувалися такі номінації: *На купалного Івана робылы вогни на цилум сэли. Называли тыи вогни кúпала. На горци кúпала, сэрэдь вулицы просто, на грудку дэсь* [11, с. 131]. Так само називалася на Поліссі й купа кропиви, яка заміняла багаття: *Пасярод вулицы нагрэбаеш пяску кучку, а ў кучку тады стыркали крапиву. Да на ўсему сялу. Тамака одна кучка [девушек] буде купáла делать, тамака – другая. "Пашли купáла изделаем и будем прыгать чэрэз тое купала". А хто не перепрыгне, дак лажыцца пад купала, пад тое крапиву, а тады чэрэз яго и перепрыгають* [11, с. 131]. На Поліссі словом *купало* (*купа́йло*) подекуди називають також й обрядові багаття, запалені 21 травня, у день т. зв. Микульного Івана – Івана Богослова. *"Иван Микульный, дак тые годы агонь накладуць на берази да песьни поють жанки. У нас это кажущь, шо купа́йло, да это лён будзе добрэ радзиць"... "Беруть деркачы да кочаныки да на хвою почэпляють да палять купа́йло. То Микульный Иван. А где на Юрья, а ў нас на Ивана"* [11, с. 112].

Значення 'багаття' для слова *купало* та його фонетичних варіантів характерне також і для фольклорних текстів, передусім поліських. Див. його вживання в білоруських купальських піснях:

Да гарэла купала янесенька,

На купаллі дзяцючкоў паўнесенька.

Да гарэла купала, погарэла,

На купаллі дзяцючкоў пагалела.

Да гарэла купала з паўночы,

Да павыпекла ведзьме вочы,

Каб вона ўночы не хадзіла,

Да нам шкоды не рабіла [12, с. 191].

На гары купала гарэла,

Ды на ім хлопцаў згалела.

*Ды гарэла купала яснюсенька,
На купале дзяўчат паўнюсенька* [13, с. 149].

*Да месяцу, месяцу,
Узыди раненька,
Развядзі купалейка,
Музыкам ігранейка* [13, с. 292].

*...Андрейка молодзеньки!
Ўстань же ранюсинько...
Выйдзи ж ты на вулицу,
Развядзи Купальнійка,
Дзевочкам гулянійка* [14, с. 143].

В українських піснях, зібраних передусім на Поліссі та Волині, також можна натрапити на слово *купало* та його варіанти в значенні 'ритуальне багаття'. Див. початок пісні із зібрання Лесі Українки:

*Ой, молодая молодежи,
Ой, вийди, вийди на вулицю,
Розпали дівкам купалицю!
Ой, як маю виходити,
Вам купалицю розпалити?..* [15, с. 12].

У селі Тур Ратнівського району Волинської обл. у 1968 р. був записаний варіант тієї ж купальської пісні з таким початком:

*Вийди, Грицю, на юліцю,
Розведи дівкам копаліцю.
– Чого я маю виходити,*

Дівкам купале розводити [Приватний архів автора].

Український етнограф Василь Кравченко, що фіксував фольклорну та етнографічну спадщину на Житомирському Поліссі у двадцятих роках ХХ ст., ще до голодомору, записав ту саму купальську пісню в двох варіантах; їх зіставлення дозволяє виявити старе значення слова *купайло*:

*Хто не прийде купайла класти,
Той поуйде свиней пасти* [16, с. 356].
*Хто не прийде огню класти,
Той пойде собак пасти* [16, с. 520].

Отже, мовні та фольклорні дані з українського та білоруського Полісся свідчать про вживання апелятива *купало* та його варіантів (*купале*, *купайло*, *купайлиця*, *купалейка*, *копайлиця* тощо) у значенні 'ритуальне багаття, що запалюється під час святкування літнього сонцестояння'.

Для виявлення ролі ритуального купальського багаття варто звернути увагу на його форму та способи його виготовлення. Згідно з давніми етнографічними записами з теренів Білорусі (зробленими у першій чверті ХІХ ст.), спочатку в землю закопували довгу палицю, потім

обкладали її по всій висоті соломою та коноплями, інколи й льоном, а нагорі чіпляли жмут соломи. Цю споруду підпалювали, використовуючи так званий “живий вогонь”, тобто вогонь, отриманий тертям двох шматків дерева. Купало спалахувало по всій висоті, і його інтенсивне горіння створювало вражаючий ефект. Учасники обряду підкидали в багаття принесені з собою березові гілки. Після того, як стос догорав приблизно до половини, через нього починали стрибати парубки [10, с. 398–400]. Дещо інший варіант обряду описав один із кореспондентів П. Шейна у середині XIX ст., також із теренів Білорусі: колесо, густо змазане дьогтем, чіпляли на довгу жердину, однак у землю її не закопували. Жердину із палаючим колесом носили по полях, де росте жито. Велелюдна процесія зупинялася на межах, де учасники свята співали і танцювали [14, с. 141–142]. На українському Поліссі форма багаття була дуже близькою до білоруської. За матеріалами дослідника Полісся В. Давидюка, у XX ст. багаття виготовляли таким чином. На святого Юрія хлопці вибирали в лісі сосну, обрубували від низу до самої верхівки всі гілки та до половини висоти стовбура здирали кору. До верхівки дерева чіпляли старе колесо. У такому вигляді дерево залишалося в лісі й до свята встигало висохнути. На Купала до нього зносили підпал, дрова з усіх дворів, додавали хмизу, соснових гілок і все це урочисто підпалювали в присутності всієї громади. Вогонь мав сягнути верхівки дерева і запалити колесо [17, с. 39]. Пор. білоруські купальські пісні з мотивом запалювання колеса:

А на гарэ калясо,

Гарыць яно харашо [13, с. 151].

Описані особливості виготовлення купальського багаття та його вигляду зберігають архаїчну символіку ритуалу літнього сонцестояння, яка з часом була розмита в більш примітивних і доступних субституатах (солома, гілки, кропива замість дерева, будь-який хатній непотріб замість старого колеса). В архаїчних формах ритуального об'єкта, центрального для купальського дійства, виявляються ознаки символізації світобудови через образ світового дерева, на верху якого горить (палає) сонце. Для реконструкції архаїчної символіки купальського обряду важливо також узяти до уваги, що на Поліссі замість колеса жердину міг увінчувати кінський череп, який також спалювався в купальському багатті, див. про це докладніше у статті В'яч. Всев. Іванова [18, с. 39]. В обрядовості та віруваннях багатьох індоєвропейських народів кінь, зокрема голова коня, осмислюється як втілення сонячного божества. Тому два засвідчених в описах купальського обряду ритуальних об'єкти (колесо і кінський череп, які мають згоріти) слід розглядати як дуже архаїчні символи з еквівалентною семантикою. Ці міркування підтверджують нашу думку про те, що саме багаття є центром купальського ритуалу.

На теренах України та Білорусі відомі й інші значення слова *купало*, і майже всі вони стосуються об'єктів, так чи інакше пов'язаних зі святом літнього сонцестояння. *Купалом* називались ритуальна лялька, вбрана у жіночий одяг, прикрашене деревце, смолоскип, жмут соломи, що чіплявся до жердини, тощо, (докладніше див. у [19, II, с. 182–200], [20, с. 228–250]). Найбільша кількість значень цього слова зафіксована саме на українсько-білоруському Поліссі.

Безсумнівність того факту, що основою ритуалу було багаття (воно збереглося як релікт навіть там, де інші елементи свята давно зникли), дозволяє нам висунути припущення, що первісним значенням слова *купало* могло бути ‘багаття’, ‘вогонь’, а буквально – ‘те, що горить; те, що запалює’. Суфікс *-л-* (варіант *-йл-*), що розвинувся із праслов'янського *-dl-*, указує на семантику *nomina agenti*. Мотиваційною основою для слова *купало* (**kupadlo*), як припускав В. Мартинов, могло бути праслов'янське дієслово **kupiti* ‘горіти, палати’ (з кореневими аломорфами *kup-* та *kvan-*). До нашого часу дієслово **kupiti* збереглося в нечисленних континуантах, здебільшого в діалектах східнослов'янських мов: брянське *кэпиться* ‘тліти’ (*Ещё уголья кэпятся*) [21, XVI, с. 101], укр. (поліське) *кэпеть, кэплить* ‘жевріти, тліти’ (*У печі елі кэпліє*) [2, III, с. 146], білор. *кэпіць, кэпіцца* ‘тліти, горіти’ (*Як гарыць торф, то гавораць – кэпіцца торф, яго не патушыши*) [22, II, с. 574] (див. також

[5, XIII, с. 112]). Цікаво, що на білоруському Поліссі подекуди побутує й слово *кэпало* у значенні звичайного (неритуального) багаття (див. [23, с. 146]). У цьому зв'язку становлять інтерес й зафіксовані В. Далем похідні від основи *купал-* рос. діалектні (симбірські) *купальница*, *купаленка* 'багаття в полі, в лісі', 'вогонь на ночівлі' [24, II, с. 219]. Очевидно, що названі іменники не належать до кола обрядової (купальської) термінології. В українських діалектах відома назва світлячка *купала*, *купалка* (*Lampyris posticula*), яку пояснюють тим, що цей світлячок з'являється в час літнього сонцестояння, на Купала (див. [2, III, с. 145]). Однак не виключено, що ця номінація зумовлена передусім здатністю світлячка світитися в темряві, ніби горіти, і це припущення дозволяє пов'язати назви *купала*, *купалка* безпосередньо з дієсловом **kupiti*.

Для відтворення формальної еволюції лексеми *купало* важливо взяти до уваги і ту обмежену інформацію, яку дають дві найдавніші фіксації свята Купала в давньоруських текстах (приблизно з середини XIV ст.): *до ивана д(ь)не до купаль*; *на канонъ и Ивана д(ь)ни. на самаѣ коупальѣ* [25, IV, с. 331]. В обох вживаннях вжита множина іменника, що дозволяє припускати, що принаймні в середині XIV ст. узуальною формою було не *купало* (в однині), а *купалы* чи *купальѣ* (у множині). Форма множини логічно пояснюється, якщо виходити з того, що слово *купало* в наведених вживаннях означало багаття. Природно називати ніч ритуального свята множиною від слова *купало*, оскільки вогнів було багато (їх обов'язково запалювали по всіх селищах, де цього не забороняла церква). Якщо припустити, що свято отримало номінацію від імені поганського божества, якому був присвячений обряд, то слід було б очікувати форми однини, а не множини. Синтагми на кшталт *до ивана д(ь)не до купаль* можуть свідчити про поступову еволюцію номінації свята літнього сонцестояння. Церква, викорінюючи стару назву чи назви свята, вимагала позначати цю дату ім'ям Івана Хрестителя, проте для збереження інформативності повідомлення книжники і хроністи спирались на більш відомий у суспільстві часовий маркер – розкладені повсюдно багаття, які були центральними складниками традиційного свята. Якщо наше припущення про значення слова *коупальѣ* правильне, то логічно бачити те саме значення і в характерному зачині чи приспіві білоруських та українських купальських пісень, де вживається темпоральна синтагма (*Ой*) *на Івана на Купала...* (див., наприклад, купальську пісню у записах М. Гоголя [26, с. 112]). Цей зачин майже точно відтворює структуру старої конструкції *до ивана д(ь)не до купаль* – з першим темпоральним маркером – християнським ім'ям і другим маркером – апелятивом. Білоруські записи пісень дозволяють простежити такі форми на позначення часу події: *на Ївана, на Купала; на Ївана Купала* [13, с. 69; 100, 101, 124 та ін.], *Ой рана-рана на Івана (Яна)* [13, с. 75, 100, 101, 124, 125 та ін.]. Із цих прикладів видно, як відбувалась редукція старої темпоральної конструкції: замість двох прийменників перед кожним з іменників (*на* чи *до*, в залежності від значення синтагми) стали вживати лише один. Можливо, саме ця редукція стала поштовхом до утворення складної номінації *Іван Купало*, що набула форми називного відмінка і почала сприйматися не як синтагма з темпоральним значенням, а як подвійна номінація календарного свята. Наведені міркування дозволяють зрозуміти, чому слово *купало* стало назвою свята саме у східних слов'ян (це не виключає праслов'янського походження самого іменника): первісно вирази на кшталт *на Івана, на купала; до Івана, до купала (до купал)* виникли в давньоруській мові, згодом вони спростились до форми *на Івана купала* (знахідний відмінок). Не виключено, що осмислення слова *купала* як власної назви (укр. *Купало*, рос. *Купала*) і відповідне написання з великої літери належить саме збирачам фольклорного матеріалу в першій половині XIX ст.; як відомо, вони перебували під сильним впливом міфологічної теорії фольклору.

Для виявлення типологічних паралелей походження слова *купало* варто також звернутися до синонімічного найменування купальського свята – *sobotky*, *sobótka*, тим більше, що терени, де вживаються обидва слова – *купало* і *sobótka*, частково перетинаються. Версію походження слів *sobotky*, *sobótka* першим подав польський етимолог А. Брюкнер. На його думку, слова *sobotky*, *sobótka* на позначення свята походять від назви дня тижня – суботи. Як відомо, це

слово є запозиченням з іврити. Логіка його міркувань така: оскільки субота передує неділі, дню святковому, то і кануни свят почали називати суботами (спочатку день перед Великоднем і Зеленими святами, а потім – вечір та ніч перед св. Яном (див. [27, с. 505]). Ця етимологія була розкритикована Б. Рибаківим у книзі “Язичництво давніх слов’ян”. На його думку, слово *sobótka* є не запозиченим, а власне слов’янським найменуванням свята, воно має прозору внутрішню форму й означає буквально ‘спільне перебування’, оскільки утворене від кореня ‘бути’ і префікса *so-* (*zi-*), тобто ‘разом’. Таке потрактування спирається на громадський характер свята, у якому брали участь майже всі мешканці поселень (людину, яка без поважних причин уникала перебування в гурті, підозрювали у відьмацтві). На нашу думку, запропоноване Б. Рибаківим тлумачення слова *sobótka* видається значно переконливішим, аніж етимологія А. Брюкнера. Не виключено, що назва *sobótka* виникла ще в дохристиянські часи як одна з маргінальних, описових назв для свята літнього сонцестояння. У поляків ця номінація співіснує з іншою назвою свята – *dzień sw. Jana*.

Суттєво, що другим значенням слова *sobótka* було ‘ритуальне багаття’ (*Na dzień świętego Jana zawsze sobótka palana*). Слово *сobotка* в обох своїх значеннях (як найменування купальського свята і як назва ритуального багаття) поширене не лише в західних слов’ян, а й на українсько-польському етнічному пограниччі (Лемківщина, Полісся). У тому ж значенні ‘багаття’ воно зафіксоване у лемківських купальських піснях:

На святого Яна собітку палили –

Ей, Яне, Яне, святий Яне! [28, с. 236].

Появу цього слова на українських теренах можна пояснити безпосереднім західнослов’янським впливом; що ж до розвитку його семантики в польській мові – від назви свята до назви багаття, то вторинне значення у слова *sobótka* могло з’явитися як семантична калька зі східнослов’янського *купало* ‘ритуальне багаття’.

Наше потрактування вихідного значення слова *купало* не виключає того, що номінації з коренем *куп-* замінили якесь давнє, можливо, табуйоване ім’я бога Сонця, якому було присвячене свято літнього сонцестояння. Справжнє його ім’я церковна влада прагнула вилучити зі свідомості носіїв традиційної культури. На східнослов’янських землях у процесі боротьби християнства з народною культурою могла відбутися актуалізація давньої номінації *купало*, раніше маргінальної (можливо, це слово було одним з епітетів бога Сонця, поряд із номінацією *Ярило*). Ім’я *Купало* не заборонялося церквою з тої причини, що приєдналося до християнського імені *Іван*.

Запропонована В. Мартиновим етимологія слова *купало*, що відносить його виникнення до праслов’янського періоду, підтверджується лінгвістичними та екстралінгвальними даними. На нашу думку, лексема *купало* могла позначати і звичайне багаття, і ритуальне багаття у певну ніч сонячного циклу, коли його запалювали на честь бога сонця. Спосіб виготовлення і розпалення ритуального багаття, приписувані йому оберегові властивості, символіка окремих його частин, чітко регламентована поведінка учасників свята під час його горіння та інші особливості не залишають сумніву, що це багаття осмислювалось як сакральне.

Актуалізація лексеми *купало* на східнослов’янських теренах вже після прийняття християнства, активне використання його в самому обряді та обрядових піснях у різних значеннях, можливо, були спричинені саме заборонами церкви на вживання номінацій поганських божеств. Відсутність слова *купало* у західних та південних слов’ян (за наявності вихідного кореня в різних фонетичних варіантах) може свідчити на користь його діалектного, східнослов’янського характеру.

Утвердженню в мовах східних слов’ян слова *купало* як назви свята могла сприяти й та обставина, що воно цілком відповідало народним вимогам до прозорості найменування. Корінь слова *купало* збігався одразу з трьома коренями: *куп-1* (‘горіти’), *куп-2* (‘купати’) та *куп-3* (*купно, купа*). Це давало можливість трактувати назву свята через зв’язки з горінням, із

ритуальним купанням у воді, а до того ж пов'язувати її зі словами типу *вкупі*, оскільки свято мало громадський характер.

ЛІТЕРАТУРА

1. Топоров В. Н. Из наблюдений над этимологией слов мифологического характера. *Этимология*. 1967. Москва : Наука, 1969. С. 11–21.
2. Етимологічний словник української мови. В 7 т. Київ : Наукова думка, 1982–2012.
3. Verneker Erich. *Slavisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, 1924.
4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. Москва : Прогресс, 1986–1987.
5. Этимологический словарь славянских языков. Праoslavянский лексический фонд. Москва : Наука, 1973–2016.
6. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. 2-е изд. Москва : Наука, 1994. 610 с.
7. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу : в 3 т. Москва, 1995. Т. 3.
8. Мифы народов мира: Энциклопедия : в 2 т. Москва : Советская энциклопедия, 1992.
9. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : в 13 т. / рэд. В. У. Мартынаў. Мінск : Навука і тэхніка, 1989. Т. 5. Каяць – Ліпянка. 320 с.
10. Czarnowska M. Zabytki mitologii słowiańskiej w zwyczajach wejskiego ludu na Białej Rusi dochowywanie. *Dziennik Wileński*. Wilno, 1817. Т. 6. S. 396–408.
11. Толстая С. М. Полесский народный календарь. Москва : Индрик, 2005. 600 с.
12. Бывалькевич П. Иван Купала в д. Углах Слуцкого уезда Минской губернии. *Этнографическое обозрение*, 1891, № 3. С. 190–192.
13. Купальські і пятроўскія песні. Мінск : Навука і тэхніка, 1985. 631 с.
14. Белорусские народные песни, с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями. Сборник П. В. Шейна. Санкт-Петербург, 1874. 566 с.
15. Леся Українка. Купала на Волині. *Зібрання творів* : у 12 т. Київ : Наукова думка, 1977. Т. IX. С. 9–29.
16. Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. Київ : ІМФЕ, 2009. Т. 2. 640 с.
17. Поліська дома : фольклорно-діалектологічний збірник. Луцьк, 1991. Вип. 1.
18. Иванов В. В. Ритуальное сожжение конского черепа и колеса в Полесье и его индоевропейские параллели. *Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древнейшей славянской духовной культуры: источники и методы*. Москва : Наука, 1989. С. 79–87.
19. Воропай О. Звичаї нашого народу : в 2 т. Київ, 1991.
20. Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. Москва : Наука, 1979. 287 с.
21. Словарь русских народных говоров. Ленинград : Наука, 1980. Вып. 16. 376 с.
22. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : в 5 т. Мінск : Навука і тэхніка, 1979–1986.
23. Иванов В. В., Топоров В. Н. Славянские языковые семиотические моделирующие системы. Москва : Наука, 1965. 246 с.

24. Даль В. И. Словарь живого великорусского языка : в 4 т. Москва, 1955.
25. Словарь древнерусского языка (XI-XIV в.в.) : в 10 т. / гл. ред. Р. И. Аванесов. Москва : Русский язык, 1991. Т. IV.
26. Песни, собранные Гоголем. *Полное собрание сочинений и писем* : в 17 т. Москва-Киев : Издательство Московской Патриархии, 2010. Т. 17. 934 с.
27. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 1927.
28. Колесса Ф. Українська усна словесність. Львів : накладом фонду “Учитесь, брати мої”, 1938. 643 с.

УДК 811.161.2'282.2'367.622(477.82)

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-11>

ПОЗИЦІЙНА РЕАЛІЗАЦІЯ ГОЛОСНИХ В ІМЕННИКОВИХ ЗАКІНЧЕННЯХ (НА МАТЕРІАЛІ ЗАХІДНОПОЛІСЬКИХ І СУМІЖНИХ ГОВІРОК)

Зінчук Р. С., к. філол. н., доцент

*Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки
просп. Волі, 13, м. Луцьк, Україна*

zinchuk_@ukr.net

На матеріалі західнополіських і суміжних говірок проаналізовано флексійну систему іменників з огляду на вияви в говіркових закінченнях фонетичних закономірностей окресленої території, зокрема специфіки позиційної реалізації сучасних голосних. Установлено, що флексійну варіантність у субстантивній парадигмі визначають такі типи для системи вокалізму досліджуваного ареалу особливості: обниження і розширення вимови наголошеного [и] > [и^е], [е] після твердого консонанта; підвищення і звуження артикуляції ненаголошеного [е] > [и], [і]; заступлення наголошеного [а] > [е] після м'якого та шиплячого приголосного; пересування артикуляції ненаголошеного [о] до високого підняття і посилення його лабіалізації.

Ключові слова: говірка, голосні фонемі, позиційні варіанти голосних, іменник, відмінок, флексія.

POSITIONAL REALIZATION OF VOWELS IN THE NOUN ENDINGS (CASE STUDY OF THE WESTERN POLISSIAN AND THE RELATED DIALECTS)

Zinchuk R. S., PhD in Philology, associate professor

*Lesia Ukrainka Eastern European National University
Prospect Voli, 13, Lutsk, Ukraine*

The study of the inflexion system from the standpoint of its innovative phonetic specificity in every Ukrainian dialectal system is of great importance and necessary for the comprehensive explanation of all the details of the formation process of the Ukrainian substantive inflection.

The scholars M. I. Zubrytska, L. V. Riabets, K. D. Glukhovtseva have tested an invariant over-dialect model for the inflexion-based formation of nouns on the relevant materials. The obtained data of the study give grounds to consider inflection in every dialect as a system and provide further opportunities for a detailed study of the dialect differences in substantive paradigm and the factors that cause them.

The purpose of this study is to analyze the features of the positional realization of modern vowels in the inflexions of the noun paradigm using a wide range of possible case forms in the dialects of Western Polissia and the adjacent territories. The case study involves maximal repertory of noun case forms. Realization of this goal implicates performance/accomplishment of the following tasks: to trace the case forms, marked by the influence of the phonetic patterns in the spontaneous dialectal speech of the Polishchuks; to systematize the selected material according to the specificity of each vowel articulation in the noun ending and to comment on the reasons for the appearance of several positional variants of one and the same vowel in the dialectal space. The source base of the research is represented by the author's own records of dialects, made in 154 settlements of Volyn and Rivne regions, as well as Brest region of the Republic of Belarus.